

Adam Mrozowski
Uniwersytet Wrocławski

Socjologiczne analizy stosunków przemysłowych w Polsce: kierunki badań i role zawodowe socjologów w warunkach transformacji systemowej po 1989 roku

Abstract: The goal of this article is to explore the place and role of sociological reflection in the analysis of industrial relations in Poland after 1989. The article begins with the discussion about the specificity of the multidisciplinary field of industrial relations (collective employment relations) research. Next, the main areas of interests of the Polish sociologists studying the problems of collective employment relations are analysed. In the final part of the article, with the reference to the division of sociological labour proposed by Michael Burawoy, the various professional roles of industrial relations researchers within the scope of academic sociology, critical sociology, professional sociology and policy-oriented sociology are discussed.

Key words: industrial relations, collective employment relations, Poland, public sociology

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza miejsca i roli refleksji socjologicznej w analizach stosunków przemysłowych w Polsce po 1989 roku. Tekst rozpoczyna dyskusja nad specyfiką interdyscyplinarnego pola badawczego zajmującego się problematyką zbiorowych stosunków pracy (stosunków przemysłowych). Następnie przeanalizowane zostają główne obszary zainteresowań polskich socjologów badających problemy zbiorowych stosunków pracy. W ostatniej części artykułu, w odwołaniu do koncepcji podziału pracy socjologicznej autorstwa Michaela Burawoya, przybliżone zostają różnorodne role zawodowe odgrywane przez badaczy stosunków przemysłowych w ramach socjologii akademickiej, krytycznej, praktycznej i publicznej.

Słowa kluczowe: stosunki przemysłowe, zbiorowe stosunki pracy, Polska, socjologia publiczna

Wprowadzenie

Interdyscyplinarne badania nad zbiorowymi stosunkami pracy czy stosunkami przemysłowymi¹ stanowią w dalszym ciągu dość nowy, choć dynamicznie rozwijający się zakres zainteresowań naukowych w Polsce. Rozwój instytucji dialogu społecznego w Polsce po 1989 roku przyniósł znaczący wzrost liczby badań akademickich i praktycznych nad warunkami, aktorami, procesami i rezultatami rozwoju zbiorowych stosunków pracy. Badania te realizowane były przez przedstawicieli różnych dyscyplin, w tym ekonomistów, socjologów, politologów i prawników. Zdaniem Caroli Frege (2008), możemy mówić o swoistym zakorzenieniu badań nad stosunkami przemysłowymi w zróżnicowanych tradycjach akademickich, uwarunkowaniach instytucjonalnych i politycznych na poziomie krajowym. Istotnym rysem badań nad stosunkami przemysłowymi w Polsce jest względnie równomierna reprezentacja przedstawicieli różnych dyscyplin nauk społecznych i ekonomicznych, przy względnie słabej instytucjonalizacji współpracy międzydyscyplinarnej, wyrażającej się m.in. brakiem stowarzyszeń naukowych skupiających się na rozpatrywanej tu problematyce. Pomimo niewielkiej instytucjonalizacji prowadzone w Polsce badania pozwoliły na sformułowanie diagnozy specyficznego dla Polski modelu stosunków przemysłowych (por. Gardawski, 2009a; Hausner, 1995; Morawski, 1997; Sroka, 2000), jak również zaowocowały szeregiem szczegółowych analiz uwarunkowań, procesów i rezultatów funkcjonowania zbiorowych stosunków pracy.

W niniejszym artykule podejmuję próbę rekonstrukcji specyficznego wkładu perspektywy socjologicznej w badania i dyskusje prowadzone w ramach zagadnienia stosunków przemysłowych w Polsce. Zarysowawszy w części pierwszej granice wspominanego tematu, przedstawiam zasadnicze obszary socjologicznej refleksji nad zbiorowymi stosunkami pracy w Polsce po 1989 roku. Następnie omawiam wybrane role zawodowe socjologów zajmujących się stosunkami pracy, w odniesieniu do zaproponowanej przez Michaela Burawoya (2009) typologii podziału pracy socjologicznej. Na zakończenie analizuję potencjalne problemy związane z pełnieniem niektórych z wymienionych ról w ramach analizowanego pola badawczego. Podstawą analiz jest zarówno selektywny przegląd literatury przedmiotu, jak i obserwacje wyniesione z pracy w ramach projektów badawczych podejmujących problematykę stosunków pracy.

---

¹ Jak zauważa Jan Czarzasty, „w tradycji anglosaskiej na określenie uporządkowanych relacji łączących aktorów zbiorowych stosowany jest termin »stosunki przemysłowe«” (2010, s. 23), przy czym często termin ten jest używany zamiennie z terminem „zbiorowe stosunki pracy”. W niniejszym tekście przyjęto taką samą konwencję, uznając oba terminy za równoznaczne.

Analizy zbiorowych stosunków pracy a socjologia: próba definicji

Jak zauważył Leszek Gilejko (2002, s. 101), możemy mówić o węższym i szerszym ujęciu stosunków przemysłowych (zbiorowych stosunków pracy): w tym pierwszym kategoria ta obejmuje wszystkie stosunki społeczne zachodzące między pracownikami i przedsiębiorcami, w drugim zaś — stosunki między reprezentacjami pracobiorców i pracodawców oraz państwem (por. także Morawski, 2011, s. 198). Barbara Gąciarz twierdzi natomiast, że „przez zbiorowe stosunki pracy rozumie się całokształt stosunków społecznych, formalnych i nieformalnych, powstających pomiędzy aktorami społecznymi określonymi jako prawno-instytucjonalne podmioty zbiorowe lub uprawnionymi jako grupa lub kategoria społeczna w praktyce wskutek zawierania umów o pracę pomiędzy pracodawcami a pracownikiem” (1999, s. 210). Jak już wspomniano, taka ogólna definicja kryje za sobą rozległy obszar badań, w których uczestniczą nie tylko socjologowie, lecz również ekonomiści, prawnicy, politolodzy, psychologowie czy antropolodzy. Brytyjscy badacze stosunków przemysłowych w swoim manifestie z 2008 roku wskazują, że głównym przedmiotem zainteresowań badawczych jest tutaj „regulacja, kontrola i — w kategoriach obecnie modnych — zarządzanie (*governance*) pracą i stosunkami pracy” (Clarke *et al.*, 2008, s. 2).

Zgodnie z jedną z pierwszych prób teoretycznego ujęcia stosunków przemysłowych w duchu teorii funkcjonalno-systemowej Johna Dunlopa (1958) system stosunków przemysłowych jest względnie autonomicznym subsystemem społeczeństwa, składającym się z „określonych aktorów, określonych kontekstów, ideologii, która spaja system stosunków przemysłowych, oraz ogółu zasad stworzonych dla zarządzania aktorami w miejscu i środowisku pracy” (Dunlop, 1958, s. 7, za Jackson, 1988, s. 8). Kluczowymi procesami w kręgu zainteresowania badaczy stosunków przemysłowych stały się rokowania zbiorowe i konflikt (Czarzasty, 2010, s. 26). Z czasem obszar badań socjologicznych nad zbiorowymi stosunkami pracy, którego największa ekspansja nastąpiła po II wojnie światowej, wzbogacił się o inne perspektywy teoretyczne, dzieląc je z bardziej ogólną refleksją w obrębie socjologii pracy, w tym z perspektywą interpretatywną (symboliczno-interakcjonistyczną), marksistowską, feministyczną czy poststrukturalistyczną (por. Watson, 2008). Badacze stosunków pracy koncentrowali się zarówno na ich systemowych odmianach (np. systemie konfliktowym, pluralistycznym, neokorporacjonistycznym i monokratycznym, by przywołać typologię Witolda Morawskiego (1997)), jak i na analizie aktorów, procesów i efektów stosunków pracy na różnych poziomach (firmy, branży/zawodu/społeczności lokalnej, gospodarki narodowej, poziomie regionalnym/globalnym) (Heery *et al.*, 2008; Katz, 2006).

Jak zauważają Edmund Heery i współautorzy (2008, s. 15), głównym nurtem w analizie stosunków pracy w krajach zachodnich jest nurt pluralistyczny, u którego podstaw leży założenie, że te ostatnie opierają się na odmiennych interesach pracodawców i pracowników. W rezultacie konflikt w stosunkach pracy jest zjawiskiem

normalnym, przy czym pracownicy są w nim stroną słabszą. Zgodnie z kolejnym założeniem „zbiorowa organizacja pracowników i powstanie pluralistycznego systemu stosunków przemysłowych, opartego na ruchu związkowym, rokowaniach zbiorowych i regulacji konfliktu, służy nie tylko interesom pracowników, ale i szerszemu, ogólnemu czy publicznemu interesowi” (Heery *et al.*, 2008, s. 15). Warto już teraz podkreślić, że ujęcie takie jest dość odległe od przyjmowanego często w dyskursie publicznym w Polsce założenia o „destrukcyjnym” charakterze działań związków zawodowych w warunkach polskiej transformacji (Kozek, 2003a). Zarazem jednak należy pamiętać, że dynamiczny rozwój badań nad stosunkami przemysłowymi w Polsce wiązał się z projektem politycznym. Podobnie jak w krajach zachodnich, chodziło w nim o stabilizację demokracji i rekonstruowanego po 1989 roku systemu kapitalistycznego w ramach powstającego systemu dialogu społecznego i rokowań zbiorowych.

Ważnym pytaniem była i pozostaje kwestia miejsca socjologii w tak zdefiniowanym, z natury interdyscyplinarnym i zorientowanym praktycznie polu badawczym. W warunkach polskich, zagadnienie to stało się przede wszystkim obszarem zainteresowania socjologów gospodarki i socjologów ekonomicznych (por. Czarzasty, 2010; Gardawski i in., 1999; Gardawski, 2003, 2009a, 2009b; Gilejko, 2002; Morawski, 2011; Kozek, 2003a, 2003b), jednak wybranymi aspektami analiz stosunków pracy zajmują się również socjologowie pracy (np. Kulpińska, 1998; Mrozowicki, 2014; Kamińska-Berezowska, 2013; Kubisa, 2014; Ostrowski, 2009), przy czym granice między przedstawicielami tych subdyscyplin są płynne. Równolegle rozwijają się analizy prawników, ekonomistów i politologów (m.in. Męcina, 2005; Sroka, 2000, 2009; Skrzypiński, 2002; Wratny, Bednarski, red., 2010).

Doświadczenia socjologicznych badań nad stosunkami pracy w Polsce

Jak zauważył Piotr Bohdziewicz (2014, s. 110—111), który analizował zawartość „Studiów Socjologicznych” (do roku 1989) z uwzględnieniem ogólnie rozumianej tematyki socjologii pracy i socjologii organizacji, zakres analiz zbiorowych stosunków pracy w Polsce przed 1989 rokiem ograniczał się w zasadzie do badania rad pracowników oraz samorządu pracowniczego. Badano zarówno rolę społeczną, jak i opinie przedstawicieli samorządu robotniczego (Balcerek, Gilejko, 1967; Jarosz, 1967), oceny załóg działań swoich przedstawicieli oraz oczekiwania wobec nich (Morawski, 1973). Jedynie w niewielkim stopniu poruszano problematykę związków zawodowych (por. m.in. Gilejko, 1969), przy czym z czasem (w latach 80. ubiegłego wieku) wyraźne stawały się głosy krytyczne, wskazujące na ograniczoną autonomię organizacji związkowych w PRL (Gilejko, Tudek, 1988; Świątkowski, 1984).

Ważnym — i symptomatycznym — wyjątkiem były analizy NSZZ „Solidarność” jako ruchu społecznego, prowadzone zarówno przez autorów polskich (np. Staniszkis, 1994 [1983]), jak i w ramach badań zespołu Alaina Touraine’a (Touraine *et al.*, 1983). Za sprawą zastosowanej metodologii interwencji socjologicznej badania Touraine’a były jednymi z pierwszych w polskiej socjologii z wykorzystaniem podejścia społecznych badań uczestniczących, bliskich współczesnym koncepcjom socjologii publicznej Burawoya (2009). W kręgu badaczy zajmujących się problematyką stosunków przemysłowych trzon prowadzonych analiz koncentrował się zarówno na poziomie instytucjonalnym antycypowanych przemian, jak i na poziomie świadomości społecznej robotników i próbie udzielenia odpowiedzi na pytanie o ich możliwe poparcie bądź kontestację antycypowanych reform rynkowych (por. np. Czarzasty, Gilejko, Nowacki, 1987; Ziółkowski, 1990).

Socjologiczne badania nad zbiorowymi stosunkami pracy w Polsce po 1989 roku, przynajmniej w początkowej fazie, skupiały się na znaczeniu tych ostatnich dla powstawania i konsolidacji nowego ładu gospodarczego w Polsce, przy czym podstawowe znaczenie miał (i nadal ma) ogólnie rozumiany nurt neoinstytucjonalny. Wobec ograniczonych możliwości (i skuteczności) prostego przyjęcia wzorów zewnętrznych w kształtowaniu modelu zbiorowych stosunków pracy w Polsce (Morawski, 1997, s. 47) koncentrowano się na analizie interakcji endogennych i egzogennych uwarunkowań ewolucji polskiej odmiany stosunków przemysłowych. Dość szybko przedstawiono także diagnozę słabości ukształtowanego na początku lat 90. minionego wieku systemu stosunków przemysłowych. Wskazywano na erozję związków zawodowych (i brak ich ekspansji w sektorze prywatnym, por. m.in. Gardawski i in., 1999), słabość organizacji pracodawców (Kozek, 1997b), a także niską instytucjonalizację dialogu społecznego w warunkach „próżni systemowej” (Hausner, 1995) po załamaniu się porządku etatystycznego i braku woli władz państwowych do realizacji efektów rokowań zbiorowych na poziomie krajowym (Ost, 2000; Sroka, 2000). Zwracano uwagę, że osłabienie reprezentacji interesów strony pracowniczej w toku transformacji systemowej mogło stanowić efekt celowej polityki zorientowanych na realizację programu liberalnych reform makroekonomicznych władz państwowych (Pańków, 1993; Ost, 2007).

W pracach socjologicznych z początku lat 90. podkreślano w szczególności, że choć polski model stosunków pracy wyłania się w efekcie odgórnej instytucjonalizacji, ważną rolę (utrwalania, negocjowania, zmieniania norm scalających system) odgrywają także działania oddolne aktorów stosunków przemysłowych (Kozek, 1997b; Kulpińska, 1998). Otwierało to drogę do badań empirycznych uwarunkowań, strategii i konsekwencji działań aktorów stosunków przemysłowych na poziomie przedsiębiorstw, branż i całego kraju. Koncentrując się jedynie na dorobku socjologów (i pomijając bardzo bogaty dorobek prawników, ekonomistów i politologów, por. Wyglądała, 2015), wymienić można następujące kierunki realizowanych badań:

1. Badania nad relacjami między związkami zawodowymi, organizacjami pracodawców i państwem w procesie restrukturyzacji i prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, a także nad ich znaczeniem w procesach integracji europejskiej

- (m.in. Fedorowicz, Kozek, Morawski, 1995; Gardawski i in., 1999; Kulpińska, 1998; Kozek, 1997a, 2003b).
2. Badania nad organizacjami pracodawców — dużo rzadsze i rzadziej realizowane przez socjologów (Kozek, 1997b), czasem przez politologów (m.in. Skrzypiński, 2002), prowadzące do ogólnej konkluzji o słabej organizacji strony pracodawców oraz tendencji do unikania przez nich rokowań zbiorowych ze związkami zawodowymi na rzecz lobbingu i prób nieformalnego wpływania na decyzje polityczne i legislacyjne.
  3. Badania nad pozazwiązkowymi formami przedstawicielstwa interesów pracowniczych, w tym m.in. radami pracowniczymi i Europejskimi Radami Zakładowymi, przy czym kluczowy w Polsce wydaje się dorobek prawników i ekonomistów (Wratny, Bednarski, red., 2010), a także socjologów ekonomicznych (Wratny, Portet, Towalski, 2011; Gardawski, 2007).
  4. Badania nad uwarunkowaniami, procesami i konsekwencjami dialogu społecznego w różnych branżach, na poziomie lokalnym, a także na poziomie ogólnokrajowym oraz w ramach ponadnarodowych przedsiębiorstw (m.in. Czarzasty, red., 2014; Gilejko, 2003; Gąciarz, Pańków, 1997; Hardy, Kozek, 2011).
  5. Badania nad stosunkami pracy i związkami zawodowymi w sektorze usług publicznych (m.in. Kozek, red., 2012; Kubisa, 2014), analizujące efekty procesów ich liberalizacji i prywatyzacji oraz ekspansji nowego zarządzania publicznego dla ewolucji zbiorowych stosunków pracy i warunków pracy w sektorze publicznym.
  6. Analizy porównawcze stosunków przemysłowych i ruchu związkowego w Polsce na tle innych krajów (m.in. Bsoul, Bylok, red., 2013; Kozek, red., 2012; Mrozowicki, 2014; Towalski, red., 2011).
  7. Realizowane stosunkowo od niedawna badania nad rewitalizacją związków zawodowych, w tym nad organizowaniem związków zawodowych w nowych sektorach gospodarki, wśród kobiet, ludzi młodych, pracowników sprekaryzowanych (m.in. Kamińska-Berezowska, 2013; Ostrowski, 2009; Czarzasty, Mrozowicki, red., 2014; Mrozowicki, Krasowska, Karolak, 2015).
- Do cech charakterystycznych prowadzonych analiz zaliczyć można:
- 1) różnorodność teoretyczną, z dominacją ujęć instytucjonalnych oraz rosnącym znaczeniem ujęć krytycznych (w tym neomarksistowskich i feministycznych, por. Maciejewska, 2012; Kubisa, 2014; Urbański, 2014), interpretatywnych (m.in. Mrozowicki, 2012), a także nowatorskich poszukiwań teoretycznych, np. w ramach teorii wymiany (Ostrowski, 2009);
  - 2) różnorodność metodologiczną, z istotną rolą metod i technik jakościowych, w tym wywiadów eksperckich i studiów przypadków przedsiębiorstw, przy czym obecne są również nowe nurty badań (m.in. z wykorzystaniem wywiadów biograficznych, obserwacji uczestniczącej czy narzędzi uczestniczących badań interwencyjnych), a także znaczące badania ilościowe na dużych, reprezentatywnych próbach badawczych (m.in. Gardawski, Gilejko, Żukowski,

1994; Gardawski i in., 1999; Gardawski, red., 2009b; Czarzasty, red., 2014);

- 3) znaczną integrację z najważniejszymi debatami nad stosunkami pracy w Europie z udziałem badaczy spoza Polski; należy podkreślić, że bardzo ważne znaczenie dla instytucjonalizacji obszaru badawczego mieli tacy badacze międzynarodowi, jak Guglielmo Meardi (2000), David Ost (2007) czy Jane Hardy (2010), by wymienić jedynie najbardziej znanych, którzy prowadzili badania socjologiczne w Polsce, często w perspektywie krytycznej wobec neoliberalnego projektu transformacji i nierzadko we współpracy z badaczami polskimi;
- 4) rosące umiędzynarodowienie w wyniku zwoływanych konferencji (m.in. organizowanych przez Szkołę Główną Handlową, Fundację im. F. Eberta, a ostatnio również m.in. przez Politechnikę Częstochowską (w 2012 roku) i Uniwersytet Wrocławski (w 2014 roku)), publikacji anglojęzycznego pisma, w którym znaczną część zajmują analizy stosunków przemysłowych ("Warsaw Forum of Economic Sociology"), a także, co istotne, rosnącej liczby artykułów autorów z Polski w kluczowych czasopismach międzynarodowych (m.in. "European Journal of Industrial Relations", "Transfer: European Journal for Labour and Research", "Economic and Industrial Democracy").

W kontekście umiędzynarodowienia trzeba podkreślić, że wielu socjologicznie zorientowanych autorów podejmujących problematykę stosunków przemysłowych na stałe pracuje poza Polską. Nie sposób wymienić ich wszystkich, warto jednak zwrócić uwagę na istotne prace badawcze nad dumpingiem socjalnym, Europejskimi Radami Zakładowymi czy polityką makroekonomiczną w kontekście stosunków przemysłowych prowadzone przez zespół w ramach Europejskiego Instytutu Związków Zawodowych, z udziałem m.in. Magdaleny Bernaciak (2015), Romualda Jagodzińskiego (De Spiegelaere, Jagodziński, 2015), Agnieszki Piasnej (Myant, Theodoropoulou, Piasna, eds., 2016), a także na pracę Katarzyny Gajewskiej (2009) poświęconą międzynarodowej solidarności związkowej. Należy również zauważyć, że socjologowie oraz przedstawiciele innych dyscyplin byli i są zaangażowani w szereg analiz stosowanych i eksperckich z zakresu stosunków pracy, między innymi w ramach projektu Europejskiego Obserwatorium Stosunków Przemysłowych (European Industrial Relations Observatory, obecnie EurWork²) realizowanego przez Instytut Spraw Publicznych dla Europejskiej Fundacji Poprawy Warunków Życia i Pracy w Dublinie (Czarzasty, Owczarek, 2012), programów operacyjnych Unii Europejskiej realizowanych regionalnie i w ramach Departamentu Dialogu i Partnerstwa Społecznego w Ministerstwie Pracy i Polityki Społecznej (por. np. Gardawski, 2009a; Sroka, 2009), a także jako badania zlecane i finansowane przez związki zawodowe i organizacje pracodawców.

---

² Strona obserwatorium dostępna pod adresem: <https://www.eurofound.europa.eu/default/observatories/eurwork>

Role zawodowe socjologów w badaniach stosunków pracy

W celu zrozumienia ról zawodowych socjologów w badaniach nad stosunkami przemysłowymi warto odwołać się do ogólniejszej definicji roli społecznej, określanej przez Jacka Szmatkę (2000, s. 322) jako zespół zachowań zdeterminowanych charakterystykami pozycji („układu wartości i norm grupowych, którym towarzyszą oczekiwania członków grupy dotyczące wypełniania tych norm i wartości”) oraz statusu społecznego („zespołu charakterystyk aktora zajmującego daną pozycję”). Jak zauważa Stefan Nowak (1985, s. 106), „role, podobnie jak tworzące je normy, pojmować można bądź jako zewnętrzne nakazy i oczekiwania, bądź jako wewnętrzne przekonania »wykonawców«, bądź jako rzeczywiste sposoby ich zachowania, kiedy pełnią daną rolę”. W niniejszym artykule, ze względu na wstępny charakter analiz w Polsce, przyjmuję uproszczoną definicję roli zawodowych socjologów, koncentrując się na opisie ich praktyki badawczej („rzeczywistych sposobów ich zachowania”). Nie sposób jednak nie zauważyć, że praktyka ta uwarunkowana jest samymi regułami funkcjonowania pola badań nad zbiorowymi stosunkami pracy. Warto w tym miejscu ponownie odnieść się do tradycji brytyjskiej i manifestu BUIRA³, w którym autorzy zaznaczają zasadniczą odmienność perspektywy zarządzania zasobami ludzkimi (ZZL) i perspektywy badań nad stosunkami przemysłowymi. ZZL w takim ujęciu „akceptuje bezkrytycznie cele kadry zarządzającej, koncentruje się na działaniach na poziomie firmy bez badania środowiska społecznego i instytucjonalnego, i posiada zaplecze przede wszystkim w psychologii i socjologii organizacji raczej niż szeroko pojętych naukach społecznych” (Clarke *et al.*, 2008, s. 3). Badanie stosunków przemysłowych definiowane jest natomiast jako przedsięwzięcie krytyczne, oparte na uznaniu istnienia zróżnicowanych i konkurujących interesów, z zachowaniem autonomii badacza wobec aktorów stosunków przemysłowych.

Charakteryzując rolę socjologów badających stosunki przemysłowe, proponuję odwołać się do klasyfikacji podziału pracy socjologicznej na cztery obszary autorstwa Michaela Burawoya (2009, s. 533—536), skonstruowanej na bazie przecinających się dwóch kontinuumów. Pierwsze kontinuum wyznaczone jest przez odpowiedź na pytanie: „Socjologia dla kogo?”. Chodzi tu o adresata badań i rozważań socjologicznych: publiczność akademicką (w przypadku socjologii akademickiej oraz socjologii krytycznej) bądź pozaakademicką (w przypadku socjologii praktycznej i socjologii publicznej). Drugie kontinuum stanowi odpowiedź na pytanie: „Socjologia po co?”, pozwalając na wyróżnienie instrumentalnych celów wiedzy socjologicznej (służących rozwiązywaniu problemów badawczych w ramach socjologii akademickiej bądź problemów praktycznych w ramach socjologii praktycznej) bądź generowaniu wiedzy refleksyjnej (zorientowanej na dialog na temat celów i założeń programów badawczych w ramach socjologii kry-

tycznej lub na dialog z pozaakademickimi odbiorcami i współuczestnikami badań w ramach socjologii publicznej). Mając na względzie przedstawione rozróżnienia, wskazać możemy cztery role socjologa-badacza stosunków przemysłowych, przy czym należy podkreślić, że role te w praktyce badawczej często na siebie nachodzą, a socjologowie zwykle pełnią kilka z nich równocześnie.

Po pierwsze, socjologiczni badacze i badaczki stosunków przemysłowych uprawiać mogą socjologię praktyczną, której rolą jest „dostarczanie rozwiązań przedstawianych nam problemów lub legitymizowanie już zastosowanych rozwiązań” (Burawoy, 2009, s. 533). Wyróżnienie tej właśnie roli jako pierwszej wydaje się uzasadnione ze względu na historyczną genezę analiz stosunków przemysłowych, które koncentrowały się (zarówno za granicą, jak i w Polsce po 1989 roku) na formułowaniu rozwiązań umożliwiających stabilizację systemu społeczno-ekonomicznego i niwelowanie konfliktów na poziomie firm (Frege, 2008). Do tej grupy badań zaliczyć można m.in. analizy prowadzone na zlecenie organizacji pracodawców, związków zawodowych i administracji rządowej, a także Komisji Europejskiej. Można tutaj przykładowo przytoczyć wspomniane wcześniej analizy prowadzone przez zespół pracujący nad monitorowaniem stosunków przemysłowych w ramach projektów Europejskiej Fundacji Poprawy Warunków Życia i Pracy, Europejskiego Instytutu Związków Zawodowych, a także szereg badań stosowanych nad dialogiem społecznym finansowanych z Europejskiego Funduszu Społecznego. Należy podkreślić, że wiele badań z tego nurtu miało również wpływ na socjologiczne analizy stosunków pracy w innych z czterech wymienionych nurtów, m.in. za sprawą dostarczanych przez nie zbiorów danych wykorzystywanych następnie w badaniach akademickich.

Po drugie, fundamentalną rolą zawodową socjologów badających zbiorowe stosunki pracy jest rola akademicka. Socjologia akademicka dostarcza narzędzi i teorii dla innych rodzajów socjologii, „rzetelnych i sprawdzonych metod, zasoby skumulowanej wiedzy, orientacyjnych pytań badawczych i ram pojęciowych” (Burawoy, 2009, s. 534). Do najważniejszych analiz nurtu teoretycznego w Polsce można zaliczyć prace Witolda Morawskiego (1997, 2011), Michała Federowicza (Federowicz, Kozek, Morawski, 1995); Juliusza Gardawskiego (1999, 2003, 2009b), Wiesławy Kozek (1997a, 2003b), Jolanty Kulpińskiej (1998) czy Barbary Gąciarz i Włodzimierza Pańkówa (1997; Pańków, 1993). Zasadniczym i najbardziej oryginalnym polem prowadzonej dyskusji było pytanie o model stosunków przemysłowych i dialogu społecznego na poziomie kraju, branż oraz przedsiębiorstw. Warto od razu podkreślić, że obok dorobku socjologicznego bardzo istotną rolę we wspomnianej dyskusji odegrali również naukowcy reprezentujący inne dyscypliny nauk społecznych, prawnych i ekonomicznych (m.in. Hausner, 1995; Sroka, 2000). Co istotne, polska socjologia akademicka badająca stosunki pracy zarówno rozwinęła swoje własne, oryginalne ujęcia (m.in. w badaniach nad związkami zawodowymi i modelem stosunków przemysłowych), jak i od początku czerpała z dorobku badań nad stosunkami przemysłowymi w krajach zachodnich.

Po trzecie, badacze stosunków przemysłowych, zgodnie z sugestiami Lindy Clarke i współautorów (2008), mogą sytuować się również w rolach socjologów

krytycznych. W ujęciu Burawoya (2009, s. 535) socjologia krytyczna to swoiste „sumienie socjologii akademickiej”. Jej zadaniem jest analiza jawnych i ukrytych założeń programów badawczych realizowanych w polu akademickim. Nurt ten w warunkach polskich jest nadal słabo reprezentowany, jednak jego elementy występują m.in. w refleksji socjologów i socjolożek feministycznych (Kubisa, 2014; Maciejewska, 2012; Kamińska-Berezowska, 2013), a także w odradzającym się nurcie neomarksistowskim (Urbański, 2014). Należy jednak podkreślić, że systematycznych, całościowych ujęć obejmujących diagnozę i analizę programów badawczych obecnych w polskiej socjologii akademickiej, jej form zaangażowania społecznego (i podłoża politycznego) nadal jeszcze brakuje. Ze względu na znaczne zaangażowanie praktyczne części badaczy stosunków przemysłowych wydaje się, że analiza przyjmowanych przez nich założeń przyczyniłaby się znacznie do zrozumienia historii i ewolucji badań w Polsce, w tym względnie niewielkiej koncentracji polskich badaczy na problematyce konfliktów klasowych w okresie transformacji (por. Ost, 2007).

Z podobnymi wyzwaniem mamy do czynienia w przypadku ostatniego z wymienianych przez Burawoya typów socjologii. Socjologia publiczna, bo o niej tutaj mowa, wchodzi w krytyczny dialog z różnymi typami publiczności — zarówno w znaczeniu inicjowania debat publicznych, jak i współuczestniczenia przez socjologów w życiu społecznym. Socjologowie badający stosunki przemysłowe dość często zabierają głos w ramach opiniotwórczych mediów na temat wybranych problemów stosunków przemysłowych, realizując postulaty „tradycyjnej socjologii publicznej”. Jak pisze Burawoy (2009, s. 530), „tradycyjny socjolog publiczny inicjuje debaty pomiędzy różnymi publicznościami lub w ich obrębie, choć niekoniecznie musi w nich uczestniczyć”. Względnie nowym zjawiskiem jest natomiast „organiczna socjologia publiczna” (Burawoy, 2009, s. 530), „w ramach której socjologowie pracują w bliskiej relacji z widoczną, gęstą, aktywną, lokalną i często stojącą w opozycji wobec głównego nurtu społeczeństwa publicznością”⁴. Chodzi tu przede wszystkim o bliską współpracę części socjologów z ruchami pracowniczymi, gdy występują oni w dwóch równoległych rolach: działaczek/działaczy społecznych (często: związkowych) i badaczy/badaczek. Przykładem uczestniczących badań interwencyjnych mogą być badania nad sytuacją kobiet w przemyśle elektronicznym w specjalnych strefach ekonomicznych (Maciejewska, 2012), w których autorka połączyła obserwację uczestniczącą (z perspektywy pracownicy agencji pracy tymczasowej) z działaniami na rzecz zorganizowania pracowników w związki zawodowe. Innym przykładem jest opublikowana niedawno praca poznańskiego socjologa i działacza OZZ Inicjatywa Pracownicza Jarosława Urbańskiego (2014) na temat prekariatu i konfliktów klasowych

⁴ Pisząc o „względnie” nowym zjawisku mam na myśli fakt, że choć pewna część socjologów w latach 80. była również zaangażowana w strukturach NSZZ „Solidarność”, jednak zaangażowanie polityczne socjologów, szczególnie po stronie lewicowej, postrzegane było z dystansem, co dało o sobie znać w przypadku badań zespołu Touraine’a w Polsce. Jak przyznaje jeden z uczestników tych badań po stronie polskiej, „socjologia działania Touraine’a miała dla wielu z nas zbyt »leninowskie« oblicze” (Kuczyński, 1994, s. 114).

w Polsce. Autor bazuje zarówno na swoim doświadczeniu aktywistycznym, jak i na wiedzy teoretycznej. Z nieco słabszym wydaniem socjologii publicznej, na pograniczu jej wersji tradycyjnej i organicznej, mamy do czynienia wówczas, gdy socjologowie pełnią rolę ekspertów i ekspertek, którzy angażują (np. w toku warsztatów i konferencji) działaczy i działaczki związkowe w tworzenie samowiedzy o ruchu związkowym, jego możliwościach i ograniczeniach.

Wnioski

Dokonany w artykule przegląd wybranych obszarów zainteresowania socjologów zajmujących się problematyką zbiorowych stosunków pracy czy stosunków przemysłowych wskazuje na dość dynamiczny, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym (zróżnicowania problematyki) przyrost badań empirycznych po 1989 roku. Zjawisko to było w pewnym sensie oczekiwane. Badania nad stosunkami przemysłowymi u swojej genezy skoncentrowane były na analizie relacji między pracodawcami, pracownikami i państwem, w szczególności w zakresie metod ich instytucjonalnej regulacji w obliczu występujących konfliktów między kapitałem i pracą. Celem subdyscypliny, która wyłoniła się po raz pierwszy na początku lat 20. XX wieku w USA, było „rozwiązanie problemów pracowników bez podważania kapitalizmu” (Frege, 2008, s. 37). Bardzo wyraźnie cel ten pojawił się m.in. w niemieckiej odmianie badań nad stosunkami przemysłowymi po II wojnie światowej, gdy centralnym problemem badawczym stało się pytanie o instytucjonalne i kulturowe uwarunkowania stabilizacji systemu demokratycznego w powojennej RFN (2008, s. 42). Można twierdzić, że podobnie postawiony problem ukształtował również rozwój zasadniczych kierunków badań nad stosunkami przemysłowymi w Polsce po 1989 roku.

W sytuacji głębokiej transformacji systemowej w Polsce i restauracji systemu kapitalistycznego socjologiczne pytanie o integrację systemu stosunków przemysłowych, jako podsystemu szerszego systemu społecznego, miało charakter zarówno akademicki, jak i polityczny. Przegląd literatury przedmiotu, a także próba oceny różnorodnych ról pełnionych przez socjologów w analizowanym polu badawczym wskazuje, że z czasem problematyka badawcza uległa znacznemu poszerzeniu, koncentrując się (podobnie jak w innych krajach) na aktorach, procesach i efektach kształtowania się systemu stosunków przemysłowych. Bardzo ciekawe jest przy tym pojawienie się elementów organicznej socjologii publicznej (w znaczeniu Burawoya). Aktywny udział socjologów we współtworzeniu samowiedzy aktorów stosunków pracy, przede wszystkim (jak dotąd) związków zawodowych, rodzi wyzwania i problemy, które mają charakter etyczny i praktyczny. Z jednej strony, nasuwa się pytanie o możliwość zaangażowania po jednej ze stron stosunków pracy, z zachowaniem autonomii i rzetelności badawczej. Z drugiej strony, deklarowana przez część badaczy neutralność jest często „pozorna” w sytuacji, gdy

głoszona jako obiektywna wiedza była (i jest) w istocie funkcjonalna wobec zdefiniowanych politycznie celów transformacji, przy podzielanym przekonaniu o konieczności stabilizacji systemu kapitalistyczno-rynkowego (por. Warczok, Zarycki, 2014).

W opisywanych warunkach zasadniczym wyzwaniem na przyszłość jest dalszy rozwój krytycznej socjologii stosunków przemysłowych, która refleksji poddałaby założenia teoretyczne (i polityczne) prowadzonych w naszym kraju badań zarówno w ramach socjologii, jak i innych nauk w interdyscyplinarnym polu badawczym stosunków pracy. Konieczna jest również większa instytucjonalizacja współpracy międzydyscyplinarnej, do której przyczynić się mogłoby powołanie (na wzór innych krajów) towarzystwa naukowego skupiającego socjologów, ekonomistów, prawników, politologów i przedstawicieli innych dyscyplin analizujących zbiorowe stosunki pracy. Środowisko polskich badaczy stosunków przemysłowych wzmocniłoby również niewątpliwie stworzenie niezależnego, finansowanego trójstronnie instytutu badawczego. Można mieć jednak wątpliwość, na ile postulaty takie są do zrealizowania w warunkach sfragmentyzowanego i jak dotąd dość mocno uzależnionego od decyzji politycznych systemu dialogu społecznego w Polsce.

Literatura

- Balcerek J., Gilejko L., 1967: *Spoleczno-ekonomiczne funkcje samorządu robotniczego*. Warszawa: Wydawnictwo Związkowe CRZZ.
- Bernaciak M., ed., 2015: *Market Expansion and Social Dumping in Europe*. London: Routledge.
- Bohdziewicz P., 2014: *Próba zinwentaryzowania i analizy zasadniczych nurtów socjologii pracy, przemysłu i organizacji w badaniach polskich po 1989 roku*. „Zarządzanie Zasobami Ludzkimi” 2014, nr 3—4(98), s. 104—118.
- Bsoul M., Byłok F., red., 2013: *Związki zawodowe w procesie przemian społeczno-gospodarczych w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Burawoy M., 2009: *O socjologię publiczną*. W: *Nowe perspektywy teorii socjologicznej*. Red. A. Manterys, J. Mucha. Kraków: Nomos, s. 525—561.
- Clarke L., Donnelly E., Hyman R., Kelly J., McKay S., Moore S., 2008: *What's the point of industrial relations?* [Prezentacja w czasie konferencji the British Universities Industrial Relations Association Conference (BUIRA) at the University of the West of England, 26—28 czerwca 2008].
- Czarzasty J., 2010: *Stosunki pracy w handlu wielkopowierzchniowym w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Czarzasty J., red., 2014: *Rokowania zbiorowe w cieniu globalizacji. Rola i miejsce związków zawodowych w korporacjach ponadnarodowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Czarzasty J., Mrozowski A., red., 2014: *Organizowanie związków zawodowych w Europie. Badania i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

- Czarzasty J., Owczarek D., 2012: *Kryzys gospodarczy i dialog społeczny w Polsce*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Czarzasty M., Gilejko L., Nowacki G., 1987: *Robotnicy, reforma, rzeczywistość*. Warszawa: Akademia Nauk Społecznych — Instytut Badań Klasy Robotniczej.
- De Spiegelaere S., Jagodzinski R., 2015: *European Works Councils and SE Works Councils in 2015. Facts and figures*. Brussels: ETUI.
- Dunlop E.T.J., 1958: *Industrial Relations Systems*. Carbondale: Southern Illinois UP.
- Federowicz M., Kozek W., Morawski W., 1995: *Stosunki przemysłowe w Polsce: studium czterech przypadków*. Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Frege C., 2008: *The History of Industrial Relations as a Field of Study*. In: P. Blyton, N. Bacon, J. Fiorito, E. Heery, eds.: *The Sage Handbook of Industrial Relations*. London: Sage, s. 35—53.
- Gajewska K., 2009: *Transnational Labour Solidarity: Mechanisms of Commitment to Cooperation within the European Trade Union Movement*. London, New York: Routledge.
- Gardawski J., 2003: *Konfliktowy pluralizm polskich związków zawodowych*. Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta.
- Gardawski J., 2007: *Europejskie Rady Zakładowe a korporacje transnarodowe w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Gardawski J., 2009a: *Dialog społeczny w Polsce. Teoria, historia, praktyka*. Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Gardawski J., red., 2009b: *Polacy pracujący a kryzys fordyzmu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Gardawski J., Gąciarz B., Mokrzyzewski A., Pańków W., 1999: *Rozpad bastionu? Związki zawodowe w gospodarce prywatyzowanej*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Gardawski J., Gilejko L., Żukowski T., 1994: *Związki zawodowe w przedsiębiorstwach przemysłowych. Działacze i członkowie związków o swych organizacjach, gospodarce i polityce*. Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta.
- Gąciarz B., 1999: *Dynamika zbiorowych stosunków pracy w wybranych działach przemysłu i sektorach usług publicznych*. W: J. Gardawski, B. Gąciarz, A. Mokrzyzewski, W. Pańków, red.: *Rozpad bastionu? Związki zawodowe w gospodarce prywatyzowanej*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 209—246.
- Gąciarz B., Pańków W., 1997: *Przekształcenia przedsiębiorstw przemysłowych: strategie, aktorzy, efekty*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania.
- Gilejko L., 1969: *Związki zawodowe w społeczeństwie kapitalistycznym*. Warszawa: Wydawnictwo CRZZ.
- Gilejko L., 2002: *Społeczeństwo a gospodarka. Socjologia ekonomiczna*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Gilejko L., 2003: *Związki zawodowe a restrukturyzacja: bariery czy kompromis?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Gilejko L., Tudek A., 1988: *Rok 1982. Robotnicy — związki zawodowe*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Hardy J., 2010: *Nowy polski kapitalizm*. Warszawa: Książka i Prasa.
- Hardy J., Kozek W., 2011: *Changing workplace relations in foreign direct investment firms in Poland*. „Employee Relations”, No. 33(4), s. 375—394.

- Hausner J., 1995: *Modele systemu reprezentacji interesów w społeczeństwach postsocjalistycznych*. W: J. Hausner, red.: *Studia nad systemem reprezentacji interesów*. T. 3: *Narodziny demokratycznych instytucji*. Kraków: AE w Krakowie i Fundacja „Praca Polska”, s. 317—333.
- Heery E., Blyton N., Bacon N., Fiorito J., 2008: *Introduction: the Field of Industrial Relations*. In: N. Blyton, P. Bacon, J. Fiorito, E. Heery, eds.: *The Sage Handbook of Industrial Relations*. London: Sage, s. 1—32.
- Hryniewicz J.T., 1980: *Działalność organizacji samorządowych w przedsiębiorstwie*. „Studia Socjologiczne”, nr 3.
- Jackson P.M., 1988: *Industrial Relations. A Textbook*. London, New York: Routledge.
- Jarosz M., 1967: *Samorząd robotniczy w przedsiębiorstwie przemysłowym*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kamińska-Berezowska S., 2013: *Kobiety w wybranych segmentach polskiego ruchu związkowego a równość płci. Studium z zastosowaniem teorii Pierre’a Bourdieu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Katz H., 2006: *Industrial Relations and Work*. In: S. Ackroyd, R. Batt, P. Thompson, P. Tolbert: *Oxford Handbook of Work and Organization*. Oxford, s. 263—282.
- Kozek W., red., 1997a: *Zbiorowe stosunki pracy w Polsce w perspektywie integracji europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Kozek W., 1997b: *Organizacje pracodawców jako nowy partner w zbiorowych stosunkach pracy*. W: W. Kozek, red.: *Zbiorowe stosunki pracy w Polsce w perspektywie integracji europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, s. 79—97.
- Kozek W., 2003a: *Destruktorzy. Tendencyjny obraz związków zawodowych w tygodnikach politycznych w Polsce*. W: W. Kozek, red.: *Instytucjonalizacja stosunków pracy w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, s. 161—185.
- Kozek W., 2003b: *Czy wylania się model? Problem instytucjonalizacji zbiorowego przetargu w stosunkach pracy*. W: W. Kozek, red.: *Instytucjonalizacja stosunków pracy w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, s. 16—40.
- Kozek W., red., 2012: *Gra o jutro usług publicznych w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kubisa J., 2014: *Bunt białych czepków. Analiza działalności związkowej pielęgniarek i położnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Kuczyński P., 1994: *Badanie „Solidarności”: kontekst społeczny i kontekst polityczny*. W: P. Kuczyński, M. Frybes, J. Strzelecki, D. Lapeyronnie, red.: *W poszukiwaniu ruchu społecznego. Wokół socjologii Alaina Touraine’a*. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 111—121.
- Kulpińska J., 1998: *Stosunki przemysłowe w Polsce w perspektywie integracji europejskiej*. W: W. Kozek, J. Kulpińska, red.: *Zbiorowe stosunki pracy w Polsce. Obraz zmian*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, s. 11—25.
- Maciejewska M., 2012: *Zmęczone ciała i bezcenne produkty. Warunki pracy kobiet w specjalnej strefie ekonomicznej przemysłu elektronicznego*, online: http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/strefy_raport_maciejewska_2012.pdf (data dostępu: 26 czerwca 2016).
- Meardi G., 2000: *Trade Union Activists, East and West. Comparison in multinational companies*. Aldershot: Gower.
- Męcina J., 2005: *Dialog społeczny w Polsce a integracja z Unią Europejską*. Warszawa: Aspra.

- Morawski W., 1973: *Samorząd robotniczy w gospodarce socjalistycznej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Morawski W., 1997: *Stosunki pracy w Polsce a wzory zewnętrzne*. W: W. Kozek, red.: *Zbirowe stosunki pracy w Polsce w perspektywie integracji europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, s. 45—57.
- Morawski W., 2011: *Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria*. Warszawa: PWN.
- Mrozowski A., 2012: *Tożsamości biograficzne zakładowych działaczy związkowych a rewitalizacja związków zawodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*. “Folia Sociologica”, nr 41, s. 215—236.
- Mrozowski A., 2014: *Varieties of Trade Union Organizing in Central and Eastern Europe: A comparison of the retail and automotive sectors*. “European Journal of Industrial Relations”, No. 20(4), s. 297—315.
- Mrozowski A., Krasowska A., Karolak M., 2015: ‘Stop the Junk Contracts’ Young Workers and Trade Union Mobilisation against Precarious Employment in Poland. In: A. Hodder, L. Kretsos, eds.: *Young Workers and Trade Unions. A Global View*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 123—141.
- Myant M., Theodoropoulou S., Piasna A., eds., 2016: *Unemployment, Internal Devaluation and Labour Market Deregulation in Europe*. Brussels: ETUI.
- Nowak S., 1985: *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: PWN.
- Ost D., 2000: *Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Post-communist Class Identities*. “Politics & Society”, No. 28(4), s. 503—530.
- Ost D., 2007: *Kłęsa solidarności. Gniew i polityka w postkomunistycznej Europie*. Warszawa: Muza.
- Ostrowski P., 2009: *Powstawanie związków zawodowych w sektorze prywatnym w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Pańków W., 1993: *Instytucje pracy w procesach transformacji (polskie doświadczenia z lat 1990—1992)*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Skrzypiński D., 2002: *Organizacje pracodawców i przedsiębiorców w procesie kształtowania się stosunków przemysłowych w Polsce po 1989 roku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sroka J., 2000: *Europejskie stosunki przemysłowe w perspektywie porównawczej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sroka J., 2009: *Analiza funkcjonowania instytucji dialogu społecznego na poziomie województw. Raport z badań wojewódzkich komisji dialogu społecznego*. Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Staniszki J., 1994 [1983]: *Solidarność jako związek zawodowy i ruch społeczny*. W: W. Morawski, red.: *Zmierzch socjalizmu państwowego. Szkice z socjologii ekonomicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 112—135.
- Szmatka J., 2000: *Rola społeczna*. W: H. Domański, W. Morawski, J. Mucha, M. Ofierska, J. Szacki, M. Ziółkowski, red.: *Encyklopedia socjologii*. T. 3. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 321—326.
- Świątkowski A., 1984: *Kompetencje związków zawodowych*. Warszawa: PWN.
- Touraine A., Dubet F., Wiewiorka M., Strzelecki J., 1983: *Solidarity: The Analysis of a Social Movement: Poland 1980—1981*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Towalski R., red., 2011: *Dialog społeczny w Europie Środkowej i Wschodniej w procesie integracji europejskiej (na przykładzie krajów Grupy Wyszehradzkiej)*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Urbański J., 2014: *Prekariat i nowa walka klas. Przeobrażenia współczesnej klasy pracowniczej i jej formy walki*. Warszawa: IWKiP.
- Warczok T., Zarycki T., 2014: *(Ukryte) zaangażowanie i (pozorna) neutralność: strukturalne ograniczenia rozwoju socjologii krytycznej w warunkach półperyferyjnych*. „Stan Rzeczy”, nr 1 (6), s. 129—158.
- Watson T.J., 2008: *Sociology, Work and Industry*. London, New York: Routledge.
- Wratny J., Bednarski M., red., 2010: *Związki zawodowe a niezwiązkowe przedstawicielstwa pracownicze w gospodarce posttransformacyjnej*. Warszawa: IPiSS.
- Wratny J., Portet S., Towalski R., 2011: *Rola ekspertów w kształtowaniu rad pracowników*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Wyglądała E., 2015: *Bibliografia: stosunki przemysłowe*. „Humanizacja Pracy”, nr 3 (281), s. 319—325.
- Ziółkowski M., 1990: *Robotnicy 84—85. Świadomość społeczna pracowników czterech wielkich zakładów przemysłowych*. Warszawa: PAN.